

РОЗДІЛ III. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 398.223

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2020-1-2-27>

ТРАГЕДІЯ КРАСНОГО САДУ В НАРОДНІЙ ПРОЗІ УКРАЇНЦІВ

Качмар М. Б.*кандидат філологічних наук,**науковий співробітник відділу фольклористики**Інститут народознавства Національної академії наук України**пр. Свободи, 15, Львів, Україна**orcid.org/0000-0002-7811-9576**mariakachmar@ukr.net*

Ключові слова: *нарратив, Волинська трагедія, міжетнічний конфлікт, сюжет, оповідач, фольклорна пам'ять.*

Події Другої світової війни на території західноукраїнських етнічних земель належать до найбільш дискусійних і неоднозначних у науковому дискурсі. Пов'язано це з проживанням у цьому регіоні представників різних національностей (українців, поляків, євреїв, німців) і різними поглядами їхніх політично-інтелектуальних еліт на післявоєнне майбутнє. Однією з таких суперечливих подій є Волинська трагедія як кульмінація другої польсько-української війни в 1942–1947 роках. Джерелами інформації для комплексного вивчення цього питання слугують не лише архівні матеріали та історичні дослідження, а й фольклор, який своєрідно транслює ці події крізь призму колективної пам'яті та народної свідомості. Статтю присвячено аналітичному розглядові народних оповідань і переказів українців про польсько-німецьку каральну операцію в селі Красний Сад на Горохівщині у квітні 1943 року. Актуальність і мета пропонованої роботи визначаються потребою зібрати й систематизувати відомі сьогодні фольклорні зразки про знищення села Красний Сад, зокрема й записи початку XXI століття, популяризувати їх, науково опрацювати прозові твори в контексті збереження історичної правди, її трансформації в правду художню відповідно до законів усної словесності. На основі аналізу різночасових фіксацій як об'єкта дослідження (від спогадів свідків до нарративів, що виникли пізніше на основі почутого) визначено центральне коло тем і сюжетотворчих мотивів, а також їх ідейне спрямування: причини трагедії, серед яких етнічний і соціальний чинники, передчуття біди (пророчі сни, погрози сусудів-поляків), хід каральної операції, у результаті якої загинуло сто чотири людини, поминання жертв і вимога відновлення історичної справедливості. Указано на те, що змалювання реальних історичних подій, які є опорними пунктами оповіді, підпорядковане фольклорній традиції та залежить часто від таланту самого оповідача. Звернено увагу на трансформаційні процеси в наративах, які виникли на основі почутого: стягнення і схематизація оповіді, її доповнення з огляду на творчу уяву й вимисел, фольклорний «багаж» респондента в контексті традиції. Окремо простежено вплив біблійних оповідань (про десяту єгипетську кару) та народних легенд (про кінець світу і Страшний Суд).

У дослідженні використано структурно-типологічний, структурно-семіотичний, історико-генетичний, міждисциплінарний методи, метод польових досліджень.

THE TRAGEDY OF KRASNYI SAD IN THE FOLK PROSE OF UKRAINIANS

Kachmar M. B.

*Candidate of Philological Sciences,
Researcher at the Department of Folklore
Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Svobody ave., 15, Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7811-9576
mariakachmar@ukr.net*

Key words: *narrative, Volyn tragedy, interethnic conflict, plot, narrator, folklore memory.*

The events of the Second World War on the territory of Western Ukrainian ethnic lands are among the most controversial and ambiguous in scientific discourse. This is due to the residence in this region of representatives of different nationalities (Ukrainians, Poles, Jews, Germans) and different views of their political and intellectual elites on the postwar future. One of such contradictory events is the Volyn tragedy as the culmination of the second Polish-Ukrainian war in 1942–1947. The sources of information for a comprehensive study of this issue are not only archival materials and historical research, but also folklore, which translates these events through the prism of collective memory and popular consciousness. The article is devoted to the analytical review of folklore and historical materials about the Polish-German punitive operation in the Ukrainian village of Krasny Sad in the Gorokhiv region in April 1943. The relevance and purpose of the proposed work are determined by the need to collect and systematize currently known folklore samples of the destruction of the village of Krasny Sad, including records of the early XXI century, popularize them, scientifically process prose works in the context of historical truth, its transformation into artistic truth according to the laws of oral literature. Based on the study of different fixations (from witness recollections to narratives, that emerged later on the basis of what was heard), the central range of themes and plot motives were determined, as well as their ideological direction: causes of tragedy, including ethnic and social factors, premonitions (prophetic dreams, threats from Polish neighbors), the course of the punitive operation, which killed one hundred and four people, the commemoration of the victims and the demand for the restoration of historical justice. It is pointed out that the depiction of real historical events, which are the mainstays of the story, is subject to folklore tradition and often depends on the talent of the narrator. Attention is paid to the transformational processes in the narratives, that arose on the basis of what was heard: the collection and schematization of the story, its addition in terms of creative imagination and fiction, folklore “baggage” of the respondent in the context of tradition. The influence of biblical stories (about the tenth Egyptian punishment) and folk legends (about the end of the world and the Last Judgment) are traced separately.

The study used structural-typological, structural-semiotic, historical-genetic, interdisciplinary methods, the method of field research.

Постановка проблеми. Друга світова війна поставила перед українцями багато питань. Йдеться не лише про самозбереження нації, яка в роки воєнного лихоліття зазнала великих людських втрат. Опинившись у центрі боротьби двох тоталітарних систем, німецько-фашистської та радянсько-більшовицької, українці вели свою, національно-визвольну війну за створення незалежної державності [1, с. 92]. Важливе місце в процесі цієї боротьби посідають події періоду Дру-

гої світової війни на західноукраїнських землях (Галичина, Волинь, Холмщина), які до 1939 року входили до складу Другої Речі Посполитої та були теренами спільного проживання українців і поляків. «Наявність спільного небезпечного ворога, який завдавав нещадних ударів обом народам, не стала достатньою платформою для бодай започаткування українсько-польського порозуміння на Західній Україні» [2, с. 56]. Навпаки, до того «жевріюча» українсько-польська війна перетво-

рилася на цілком реальний «гарячий» конфлікт, у якому гинули в тому числі безвинні люди [1, с. 92]. Кульмінаційним моментом цього протистояння стали події на Волині у 1943 році, які увійшли в історію під назвою «Волинська трагедія». Дослідженню цієї драматичної для обох народів теми присвячено численні праці як польських (В. та Є. Семашки, В. Філяр, Гж. Мазур, Р. Тожецький, Гж. Мотика, Р. Дрозд, М. Сивіцький та ін.), так й українських істориків (В. В'ятрович, В. Серійчук, І. Ільюшин, Л. Зашкільняк, Я. Федорчук, Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич, С. Макарчук та ін.). Польська історіографія переважно розглядає події на Волині як геноцид поляків, етнічну чистку, яку здійснили українські націоналісти проти польської меншини. Українські дослідники намагаються опонувати польським колегам, закликаючи розглядати цю трагедію в контексті всієї історії польсько-українських взаємин, особливо подій ХХ століття. Зокрема, одними з важливих елементів ескалації конфлікту були створення навесні 1943 року польських баз самооборони, які часто проводили провокативні дії проти українців, заміна поліції на польську «гранатову» й залучення її до антиукраїнських пацифікаційних заходів [2, с. 110]. У квітні 1943 року тільки під час однієї акції на території Луцького району німці з поляками спалили п'ять сіл: Костюхнівку, Вовчицьк, Яблоньку, Довжицю та Загорівку. У квітні того ж року повністю знищено колонію Красний Сад у Горохівському районі [3, с. 253]. За словами І. Пущука, «це був ще один Малин – на відміну від однойменних чеської колонії та українського села, невідомий широкій громадськості результат спорідненості та мілітарної співдії гітлерівців з польськими шовіністами на волинській землі» [4, с. 467]. Як слушно зазначає Я. Ісаєвич, «крім родичів і сусідів жертв, донедавна майже нікому не було відомо, що й на Волині в 1943–1944 рр. відбувалися жорстокі розправи озброєних поляків з українським мирним населенням» [5, с. 10].

Усна історія, яка планомірно, прискорено й вагомо поповнює архівні джерела автентичною пам'яттю [4, с. 28], і фольклорні наративи (оповідання очевидців, такі, що виникли на основі почутого, народні перекази), які відображають, за О. Бріциною, історію свідомості народу, світорозуміння, оцінок і прагнень, а також негативного ставлення до тих чи інших явищ [6, с. 135–136], є цінним матеріалом для комплексного вивчення Волинської трагедії. У Польщі спогадам про події на Волині приділено особливу увагу. У 2000 році Владислав і Єва Семашки видали двотомник документів і свідчень «Геноцид, здійснений українськими націоналістами над польським населенням Волині 1939–1945». Масовими накладами виходять праці, які обстоюють польську позицію.

Серед українських збирачів і дослідників зразків усної історії про Волинь можемо назвати імена Я. Царука [7], І. Пущука [4], М. Рудя [8], Я. Борщика [9]. Фольклорні наративи про Красний Сад (спогади свідків) як усноісторичний матеріал використали в краєзнавчих розвідках П. Боярчук [10] та А. Криштальський [11]. Актуальність пропонуваного дослідження визначається потребою зібрати та систематизувати відомі сьогодні фольклорні зразки про знищення села Красний Сад, зокрема й записи початку ХХІ століття, популяризувати їх, науково опрацювати прозові твори в контексті збереження історичної правди, її трансформації в правду художню відповідно до законів усної словесності. Висновки дадуть змогу наблизитися до встановлення історичної справедливості щодо подій у Красному Саді та заперечити загальнопоширену серед поляків думку про відплатний характер антиукраїнських акцій.

Об'єктом пропонованої статті є тексти народних оповідань і переказів про знищення Красного Саду в записах І. Пущука, П. Боярчука, А. Криштальського, М. Рудя, Я. Федорчука, а також фольклорних наративів, які зафіксували М. Качмар та О. Чікало від українців під час експедиції в села Горохівського району Волинської області влітку 2018 року (від трьох респондентів записано 22 текстові одиниці).

Мета статті полягає в комплексному аналізі фольклорних та історичних джерел про каральну операцію в Красному Саді, що дасть змогу простежити особливості відображення цих подій крізь призму народної свідомості, народних оцінок і сприйняття історичних явищ; визначити опорні пункти, довкола яких концентрується більшість сюжетів, ідейну спрямованість базових мотивів; з'ясувати шляхи подальших трансформацій художніх текстів відповідно до особи оповідача й у контексті фольклорної традиції.

У дослідженні використано структурно-типологічний, структурно-семіотичний, історико-генетичний, міждисциплінарний методи, метод польових досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Красний Сад – поселення, яке виникло наприкінці ХІХ століття. У 1895 році селяни з Дубенського повіту тодішньої Волинської губернії купили землі в князя Беляєва біля Михлина, частково викорчували ліси під поля, «побудували гарне й багате село Красний Сад» [8, с. 202–203]. П. Боярчук зазначає, що «біля кожного обійстя вирости хороші садки, то й нарекли колонію Красним Садам» [10, ч. 1]. За розповідями тодішніх мешканців сусідніх Михлина та Шклині, село було багате, «багатирське» [8, с. 200; 10, ч. 1], на спорудження церкви у Михлині в 1912 році красносадівці пожертвували більше грошей, ніж михлинці [10, ч. 1].

Доволі детальна історична довідка про Красний Сад представлена в електронному варіанті на офіційному веб-сайті Українського інституту національної пам'яті. Уважаємо за доцільне тезово подати її в тексті розвідки. Поразка Української революції 1917–1921 років і підписання Варшавського договору в 1920 році вплинули на життя краю. П'ять повітів Волині ввійшли до складу Польщі. Влада Другої Речі Посполитої прагнула закріпитися на цій території: вступив у дію закон польського сейму «Про надання землі солдатам Війська Польського» від 17 грудня 1920 року. Так, поблизу Красного Саду з'явилися польські колонії Маруся й Анджеювка. Із середини 1930-х років у Красному Саду діяв осередок організації ОУН. У 1940 році радянська влада арештувала Онуфрія Павлова та Антона Тимошука, провідників місцевих ланок ОУН. Вони загинули в червні 1941 року під час масових розстрілів у Луцькій тюрмі. За інформацією істориків, у 1940-х роках у селі було 26 дворів, де проживало 116 українців. 19 квітня 1943 року близько 10 години ранку німці та поляки-шукмані оточили село й провели каральну операцію. Було знищено 104 людини. Серед закатованих були діти: 20 шкільного віку, 8 дошкільнят та одне дев'ятимісячне немовля.

У 1945 році радянська влада спробувала відродити знищене село за рахунок українських переселенців із Холмщини. Зусилля виявилися марними. Сьогодні місце знищеного села називають хутором Маруся, він належить до Михлинської сільської ради. На єдиній вулиці Красносадівській живе 8 людей (зареєстровано 7).

18 квітня 2012 року на місці поховання мешканців Красного Саду встановлений та освячений пам'ятник із поіменним списком усіх українців, знищених у селі нацистами та поляками [12].

Фольклорна традиція як важливий складник духовного життя нації та «передача каналами усної комунікації культурно й соціально значимих повідомлень» [13] миттєво відреагувала на події в Красному Саду у формі наративів (усних оповідань). Саме усні оповідання, за С. Мишаничем, є початковою формою узагальнення життєвого досвіду індивідумом і соціальною групою, до якої ця особистість належить, першою реакцією на сьогочасні ситуації [14, с. 81]. Згодом відбувається перехід або трансформація оповідань у народні перекази. Розглядаючи відомий сьогодні масив фольклорних записів про події в Красному Саду, можемо виділити такі групи:

1. За жанрами: народні оповідання (більшість матеріалу) та історичні перекази (одиначні фіксації).

2. За епічним ракурсом і дистанцією: оповідання-спогади, або меморати (від безпосередніх свідків) і фабулати (виникли на основі почутого, більшість зразків).

3. За тематикою та центральними мотивами: життя українців і поляків на Волині до Другої світової війни; передчуття трагедії; причини; хід каральної операції (фізичне знищення українців, грабунок, спалення села); вшанування пам'яті.

Українці Красного Саду стали одними з перших невинних жертв польсько-українського протистояння чи, за В. В'ятровичем, Другої польсько-української війни [2]. На відміну від польських істориків, українські дослідники цього питання одноставні в одному: розуміння цих подій неможливе без з'ясування історичного контексту складання українсько-польських стосунків у XIX і XX ст., а також і в більш давні часи [1, с. 90], «у контексті всієї історії українсько-польських взаємин» [5, с. 4].

Вплив умов спільного проживання в довоєнний період на події 1943 року відображено також у фольклорі. Співжиття місцевих українців та осадників-поляків потрактовано в народних оповіданнях як від очевидців, так і їхніх нащадків доволі неоднозначно. Так, М. Луцик, ретранслюючи спогади батька, оповідає, що в польській школі в селі Марусі навчалися українці, поляки, чехи із села Загаїв, «і він говорив таку фразу, що ніякого конфлікту міжнаціонального ні між поляками, ні між українцями взагалі не було»¹. Водночас М. Рудь згадує, що поляки із села Маруся не любили мешканців Красного Саду, знайшли зручний момент, щоб їм помститися: «... оббрихуванням та доносами на *працьовитих* і *багатих* красносадців домоглися від німців знищення *давно ненависних* сусідів» [8, с. 200]. Подібний висновок зробив П. Боярчук на основі архівних матеріалів і спогадів свідків про те, що існували постійні конфлікти між марусинськими *«бідняками»*, колишніми вояками Юзефа Пілсудського, і красносадівськими *«куркулями»* [10, ч. 1]. У цих свідченнях цікава ілюстрація накладання на етнічні відмінності соціальних чинників у семантичній опозиції «бідний/багатий». Роботящим, хазяйновитим, заможним українським селянам, які вміють працювати на землі з діда-прадіда, протиставлено бідних поляків, колишніх вояків, які опинилися на чужій за походженням території. Чинник заздрості, який відіграв для ворожечі значну роль [11, с. 10], і соціальні аспекти, подані в наративі, відображають певним чином причини каральної операції в Красному Саду, яку спровокували поляки – мешканці сусіднього хутора. Загалом аналізуючи ситуацію на Волині на початку 1940-х років, І. Ільюшин зазначає, що «на території Горохівського району злочинний погром німцями українських сіл був наслідком, як казали, саме польської провокації» [3, с. 253].

¹ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Михлині Горохівського р-ну Волинської обл. від Луцика Михайла Павловича, 1973 р. н., с. Михлин Горохівського р-ну Волинської обл.

Не применшуючи значення соціальних мотивів щодо причин трагедії, варто зазначити, що народні наративи, зафіксовані від свідків та оповідачів, що чули про події від інших, загострюють свою увагу власне на етнічному чинникові конфлікту. Народна традиція транслює його двома шляхами. Перший – Красний Сад знищили як потужний осередок українського національного підпілля: «... на Красному Саді були люди, які були в цих **ОУН-УПА, націоналісти**. Ну ніби ті, які хотіли, щоб ну **Україна** була **самостійна**. Не під Польщею, не під Московією, не під ким іншим»². За інформацією істориків, насправді ОУН мала великий вплив на молодь села: було створено молодіжні організації «Юнаки», «За вільну Україну», хлопці проходили військову підготовку, дівчата вивчали санітарну справу. У Красному Саді народився відомий командир сенкевичівської групи УПА В'ячеслав Новосад (псевдо Сашко, Петрусь), батько і брати якого загинули під час польсько-німецької каральної операції [15]. Як бачимо, народний твір, позбавлений детальної інформації про конкретні історичні події чи історичних осіб, акумулює етичні й естетичні погляди всього колективу, узагальнює його суспільний досвід [16, с. 6], зокрема основну мету визвольного руху – створення незалежної від усіх України. Ця свідомісна константа, яка втілює ідеали та прагнення українського народу, панорамно представлена в оповіданні тодішньої жительки Красного Саду Надії Новосад. Саме в ньому поглиблено чинник етнічної належності як основної причини нападу на українське село: «...**А вина їхня одна – українці**. Потім казали, – була в селі **організація бандерівців**, то через те і німці з поляками на нього пішли, і совети дивилися на нього злим оком. Та не все село в тій організації було, не всі, як і я, про неї знали, **але всі хотіли, щоби була Україна. За Україну, вважай, і згинули як тес дитячко в дев'ять місяців, так і той найстаріший, хто був там**» [10, ч. 2]. Народна оцінка подій національно-визвольних змагань, аксіологічні виміри та світогляд носіїв традиції представлено в тексті двома базовими мотивами: усі хотіли, щоби була Україна, і за Україну всі загинули. Україна – найвища цінність, її воля та незалежність здобуваються ціною великої кількості невинних жертв. Простежуємо відображення в народному наративі високої самосвідомості й духовної зрілості української нації, які характерні загалом для всього повстанського епосу [17, с. 256].

Прагнення мати свою державу на своїх етнічних землях українці вважали природним і спра-

ведливим бажанням. Тому поряд з Україною в народних оповіданнях про причини знищення Красного Саду важливе місце посідає цінність життя кожного українця. Галина Козік згадує: ««Часом думаю, чому так сталося? Чому саме на Красний Сад прийшли **польські карателі в німецькій формі?** Чим завинили **мирні українці** перед цими **бандитами?** Думаю, а відповіді знайти й досі не можу. Бо так вчинити могли тільки **нелюди!**» [11, с. 11–12]. Народний твір відображає прагнення людської свідомості встановити причинно-наслідкові зв'язки подій, отримати конкретизовані пояснення вчинків, які, зважаючи на індивідуальні сприйняття оповідачів, за О. Брициною, інколи далекі від історичних узагальнень [6, с. 141]. Питання «Чим завинили мирні українці?...» не знаходить відповіді. Епітет «мирні українці» має потужне смислове навантаження: указує на невинність українців, заперечуючи гіпотезу польських істориків про відплатний характер антиукраїнських акцій. Таку ж думку висловлює дослідник Волинської трагедії Я. Федорчук, наголошуючи: «І знову-таки в околицях не було до цієї звірачої польської розправи жодного вбивства поляка» [18, с. 8].

Народні оповідання та перекази про каральну операцію в Красному Саді окремими мотивами акцентують свою увагу на передчутті трагедії. Колишня жителька знищеного села Галина Козік (у заміжжі Вітюк) пригадує: «Якесь відчуття небезпеки все ж тоді відчувалося... Старші люди казали, що їм сни бачилися погані. А поляки, які жили на колонії Маруся, не раз говорили, що ми будемо красити яйця на Пасху своєю кров'ю... Майже так і сталося. Тільки не на Пасху, а раніше» [11, с. 10]. Мотив віщого (поганого) сну міфологічного походження й пов'язаний зі зникненням межі між світами, теперішнім і минулим, теперішнім і майбутнім. Звідси сприйняття сну як передбачення, знамення, пророцтва, звідси віра у віщий смисл снів [19]. Відбувається його проєктування на реальність на основі тотожності чи подібності: сниться поганий сон – щось погане трапиться в житті. Прикметно, що такою здатністю бачити віщі сни наділено старших людей, які мають досвід, мудрість, знання, володіють певними незвичайними здібностями. Яскрава, без сумніву, метафора «красити яйця на Пасху своєю кров'ю». У ній закладена негативна конотація. Пролита кров символізує жертвоприношення невинних українців, учинене в найбільше християнське свято. Простежується смислова антитеза: воскресіння – смерть, радість – сум, яйце як символ початку, народження – червоний колір крові як символ кінця, агресії, війни.

Певне передбачення трагедії акумульовано в оповіданні Н. Ковальчук (Павлової): за тиждень

² Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Михлині Горохівського р-ну Волинської обл. від Луцика Михайла Павловича, 1973 р. н., с. Михлин Горохівського р-ну Волинської обл.

до знищення Красного Саду німець і два поляки з хутора Марусі схопили двюрідного брата й дядька оповідачки, погнали на Анджеювку, «звідки ніхто з українців не вертався», по дорозі їх убили. «Люди з нашого села чули, як дядько їх просив за сина: «Хлопці, та ви ж разом до школи ходили». Хлопці ті поляки були. З Марусі» [4, с. 531–532]. Крізь призму індивідуального досвіду в наративі трансформовано кілька важливих історичних моментів і їх народна оцінка: створення навесні 1943 року баз польської самооборони, залучення так званих цивільних поляків до конфлікту, безкарні й безпідставні вбивства українців, які поляки розпочали на згаданих територіях першими та яким часто сприяли німці. Народне бачення початку й загострення конфлікту відображено в словах дядька: «Хлопці, та ви ж разом до школи ходили». Українська свідомість не знаходить конкретизованих логічних пояснень такої поведінки та агресії сусідів, яка вилетється згодом у повне знищення Красного Саду.

Щодо самої дати проведення каральної операції нема однастайності. Українські дослідники Волинської трагедії, історики та краєзнавці, вважають 19 квітня 1943 року днем знищення Красного Саду: у квітні німці разом із польською шуцполіцією двічі нападали на колонію Красний Сад у Горохівському районі [3, с. 253]. У додатку до звіту провідника округи про наслідки німецьких і радянських акцій у Луцькій окрузі, складеному наприкінці липня 1943 року, зазначено, що в Сенкевичівському районі за час німецьких акцій від 2 квітня до 21 липня знищено двадцять сіл, серед яких і село Красний Сад – убитих 92 осіб, спалено 22 господарства [20, с. 69]. На 19 квітня 1943 року вказують також мешканці сусідніх сіл у своїх свідченнях і спогадах: «Інше, більш криваве та масове вбивство українців сталося в селі Красний Сад 19 квітня 1943 року» [18, с. 8], «Вранці 19 квітня 1943 р. оточили село і зробили облаву ніби на упівців, яких не було в селі» [8, с. 200].

Польські історики та дослідники цієї тематики мають свій погляд на події в Красному Саду, а відповідно, і їх хронологію та причини. Так, у збірникові спогадів про так звану «Волинську різню» «Геноцид польського населення, здійснений українськими націоналістами на Волині у 1939–1945 рр.», який уклали Владислав і Єва Семашки, знищенню українського Красного Саду присвячено коротку примітку. Зокрема, сказано, що колонія була потужним упівським гніздом, за напади на польське поселення Андріївку її пацифікували жандарми з Луцька і Сенкевичівки, яких спровадили німці. Пацифікація відбулася, імовірно, у першій половині червня 1943 року [21, с. 535–536]. Подібне твердження висловлює також І. Мотика в праці «Від Волинської різанини

до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.». Він зазначає, що 29 червня 1943 року упівці напали на польську колонію Андріївку, де німці створили шуцманшафт. У помсту німці разом із польськими шуцманами пацифікували село Красний Сад, де загинули від кільканадцяти до сотні українців [22, с. 75].

Як бачимо, існують певні різночитання щодо дати проведення каральної операції в Красному Саду між українськими та польськими істориками. Позиція польських науковців доволі зрозуміла й цілком вкладається в поширену доктрину подій на Волині як геноциду поляків і відповідні відплатні антиукраїнські напади. Спочатку упівці напали на Андріївку, а тоді німці з поляками знищили Красний Сад. Такий однобічний погляд на волинсько-галицькі конфлікти між українцями та поляками і свідоме чи неусвідомлене вилучення «антипольської» акції ОУН і УПА із загального ланцюга українсько-польських відносин залишаються й надалі поширеними серед польської громадськості та окремих науковців [1, с. 89]. Не погоджуються з таким твердженням українські історики. В. В'ятрович, опрацювавши значну кількість досі невідомих широкому загалові документів українського національно-визвольного руху, наголошує, що «один із повстанських описів польських антиукраїнських акцій у 1943 році початок антипольських дій УПА представляє як відповідь на провокацію» [2, с. 108]. На службу частини поляків у німецькій поліції та жандармерії, а також їхню участь в антиукраїнських каральних акціях як причину ескалації в українсько-польських відносинах на Волині вказує І. Ільюшин [3, с. 258]. Дата початку кривавих подій на Волині має принципове значення. Саме тому часові характеристики посідають доволі важливе місце в збережених фольклорних зразках, оскільки усні оповідання, за словами С. Мишанича, є першою реакцією на той чи інший життєвий випадок, початковою формою узагальнення життєвого досвіду [14, с. 81]. Народна пам'ять зосереджує свою увагу на єдиній часовій семантичній домінанті – напад на Красний Сад приурочено до найбільшого християнського свята – Великодня: «В Великодній понеділок почали їх тут бити. Всіх. Ето був понеділок великодний. От. А вже субота, вже в нас Великдень. Великодна субота, в неділю вже Великдень получається...»³; «У той день – то був великодній понеділок» [4, с. 531]; «Говорили, що поляки настоювали німців, щоб саме на Пасху розстрілювати Красний Сад...» [4, с. 532]. Мотив нападу та знищення мирних людей на Великдень належить до універсальних мотивів українських

³ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Гензи Петра Івановича, 1956 р. н., с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.

народних оповідань про ХХ століття. Так, польські збройні формування напали на мешканців с. Дібча на Закерзонні у 1944 році під час випікання пасок і їх освячення [23, с. 920]. Такий вчинок мав, з одного боку, прагматичну мету – бути несподіваним, неочікуваним, заскочити зненацька, а з іншого – символічну – висловити зневагу до українських традицій і свят, принизити українців як представників іншого етносу та віросповідання. Підтверджує такий стан речей і свідчення колишньої мешканки знищеного села Галини Козік: «А поляки, які жили на колонії Маруся, не раз говорили, що ми будемо красити яйця на Пасху своєю кров'ю...» [11, с. 10].

Доволі детально й чітко зберегла народна пам'ять інформацію про те, хто вчинив цей злочин: «... йшли люди там в німецькій ніби формі. Але говорили вони по-польськи. Ну ніби поляки. Оточили те село. Одна бабуся бачила, як вони йшли. Вона корову рано виганяла пасти»⁴; польські карателі в німецькій формі [11, с. 11–12], «то через те і німці з поляками на нього пішли» [10, ч. 2], «...цим же не терпілося, сказали по-польськи: «Седзьте в хаце, не виходзьце!» [4, с. 531]. Отже, образи нападників народна традиція чітко ідентифікує, використовуючи відповідні атрибути та риси: німецька форма й польська мова. Саме мова належить до беззаперечних етнічних маркерів, характерних для особи чи спільноти, пов'язаних із їхнім походженням, що виокремлює особу чи спільноту в етнічних мережах [24, с. 137]. Німецька форма, хоча й містить певний момент етнічної належності, може вказувати як на німців, так і на поляків, що перебували на службі в них.

Часто негативна конотація ворога виражена емоційно забарвленими словами «бандити», «нелюди»: «Чим завинили мирні українці перед цими бандитами?», «бо так вчинити могли тільки нелюди!» [11, с. 12]. Саме такі психофункційні характеристики разом із короткими коментарями щодо поведінки стають, за словами О. Кузьменко, маркерами стереотипізації образу ворога [25, с. 141]. Невід'ємний атрибутом антагоніста є зброя: «Дивимось: їдуть на мотоциклах вооружені люди...» [4, с. 531]. Акцентування уваги на цьому атрибуті не випадкове, а має певний семантичний заряд і спрямованість на подальший сюжетний розвиток: «Третину цих людей повели до клуні. Глухі вистріли чути...» [4, с. 531].

Зібраний фольклорний матеріал, а саме спогади безпосередніх очевидців події та оповідання, що виникли вже на основі почутого чи прочитаного, зберігає в різних варіантах основні вузлові

моменти ходу самої каральної операції: оточення села, фізичне винищення його мешканців, грабунків і вивезення майна, спалення. Це пов'язано з тим, що в наративах очевидців, де оповідач «бачить» кожен момент їхнього зовнішнього і внутрішнього розвитку, переважає ланцюг епізодів, випадків, картин, що мали місце в житті оповідача та його оточення [14, с. 107]. Збереженість цих доміант, які цементують сюжет, в оповіданнях, що виникли на основі почутого, зумовлена сильним емоційним впливом цих екстремальних, неординарних подій на народну свідомість і пам'ять. Саме тому, за словами В. Сокола, народ пам'ятає особливо важливі історичні події, великі соціальні потрясіння [26, с. 77].

Народна традиція по-різному інтерпретує хід самої каральної операції, використовуючи для цього предикати різного ступеня емоційності. За оповіданням свідка знищення Красного Саду Ковальчук (Павлової) Ніни, карателі спочатку оточили село й «третину цих людей повели до клуні. Глухі вистріли чути. Скільки людей – стільки й вистрілів. Постріляли їх» [4, с. 531]. Оповідь очевидця деталізовано кількісними характеристиками жертв і пострілів, оціночними судженнями («глухі вистріли»). Така конкретизація відсутня в оповіданнях, які виникли на основі почутого: «На один день вони їх там постріляли...»⁵. Збережено основний семантично маркований елемент – предикат *постріляли*, який, за словами С. Мишанича, належить до відправних пунктів оповіді, опорних її штрихів [14, с. 122–123]. В іншому зразкові, який виник також на основі почутого (респондент чітко вказує на джерело своєї інформації – «А Новосад утік. О. То там ше на кладбищах є Новосад. Ну написано. От. То він всьо розказував»⁶), процес фізичного знищення описано фразою «взяли видушили всьо». Академічний тлумачний словник української мови подає п'ять значень слова «видушувати», зокрема й *знищувати багатьох або всіх*, образно [27, т. 1, с. 394]. Використання в тексті оповідання цього предиката відображає, з одного боку, загальну тенденцію фольклорної прози – тяжіння та рух до узагальнень, а з іншого – сильні емоційні враження, яких бувають не позбавлені й розповіді про почуте чи прочитане [14, с. 102]. Своєрідним підтвердженням цього є поширення в кількох прозових зразках про знищення Красного Саду художнього порівняння цих подій зі Страшним судом: «Згодом село спалили. То був Страшний суд» [8, с. 203], «То був Страшний, як називається, суд»⁷. Тема

⁴ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Михлині Горохівського р-ну Волинської обл. від Луцика Михайла Павловича, 1973 р. н., с. Михлин Горохівського р-ну Волинської обл.

⁵ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Михлині Горохівського р-ну Волинської обл. від Луцика Михайла Павловича, 1973 р. н., с. Михлин Горохівського р-ну Волинської обл.

⁶ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Гензи Петра Івановича, 1956 р. н., с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.

⁷ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Красний

Страшного Суду надзвичайно поширена в культурологічному аспекті, розповсюджена в апокрифічній літературі, мистецтві, художній літературі, філософії, фольклорі різних народів і цивілізацій [28, с. 88–89]. За народними уявленнями, Страшний суд – це кінець світу під час другого пришествя Ісуса Христа на землю, пов'язаний із низкою природних катаклізмів, які завершаться судом над людськими душами [29, с. 178]. Саме таким страшним судом постає в народній уяві знищення Красного Саду. Простежуємо концентрацію в одному художньому образі всіх найважливіших конотацій: смерті, страху, несподіваного кінця, катастрофи, людської безпорадності перед тим, що відбувається. Появу цього образу чітко регламентовано народною традицією та майстерністю оповідача, який не був безпосереднім очевидцем події. Саме в таких наративах, коли оповідач знає про подію з чужих розповідей, на думку С. Мишанича, більша питома вага домислу й вимислу [16, с. 8].

В іншому прозовому зразкові не від безпосереднього очевидця всі аспекти каральної операції народна уява сконцентрувала в мотивах «оточили село і робили свою справу»⁸. Частково таке стиснення оповіді пов'язане з особливостями пам'яті респондента й походженням інформації (він чув про подію від інших). Однак появу евфемізму «робили свою справу» пов'язуємо з небажанням оповідача деталізувати події, які в його пам'яті та уяві постають як жорстокі, нелюдські, аморальні. Діє принцип мовної естетики, коли використовуються евфемізми замість висловів із негативним оцінним компонентом, серед яких – смерть, умерти, загинути, бити, убити [30]. Доказом цього також слугують інші наративи про Красний Сад, зафіксовані від цього респондента, які засвідчують його добру обізнаність із тим, що відбувалося під час німецько-польської каральної місії та після неї.

Важливим епізодом оповідань і переказів про знищення Красного Саду є вказівка на кількість жертв і їх національну належність. За інформацією істориків і краєзнавців, зі ста шістнадцятьох жителів села загинули сто три людини, а також мешканець сусіднього села Бережанки, що опинився під час масової страти в Красному Саду. Така ж кількість указана на пам'ятному меморіалі, який установили на місці масового поховання [12]. У спогадах очевидців зафіксована детальна інформація про загиблих: прізвища, імена, сімейні та родинні зв'язки, розташування їхніх обійсть. Спогад Надії Новосад: «Мій перший чоловік Владьо – еден, Гриць, дядько мій, – два, Міхалечко – три, Судо-

бець – штири, Василько – п'ять, Хотій – шість, Оксенья – сім, Касян – вісім...»; «Як збирали їх по дворах і згарищах до одної могили, а потім разом із Адамом ставили на могилі тій пам'ятник, то всіх було 103, і всіх старших по іменах та фаміліях я знала, і знала скіко в кого дітей. А тепер все виходить 98. От удвох з Миросьою, з дочкою, записали всіх у книжечку, щоби нікого вже не забути...» [10, ч. 2]. Галина Козік також подає перелік загиблих: «Із нашої родини Новосадів-Козіків (по вуличному ще кликали «Михалкові») загинули того жахливого дня 10 людей: мій дідусь Новосад Михайло Степанович, моя бабуся Новосад Мотруна Северинівна, мій тато Козік Михайло Остапович, моя тітка Новосад Катерина Михайлівна, мій дядько Новосад Іван Михайлович, свекор маминої сестри Джигалюк, двоє дітей маминої сестри Ганки – дочка Джигалюк Маня і син Демид, син маминої сестри Наді – Вознюк Олександр Романович... Називаю розташування хат, де жили великі та дружні українські родини: Тимошуки, Тимошуки, Касянові, Оксенині (чехи), баба Солонинкових, Новосад Хотій, Новосади, баба Кобернючка, люди з Бискупич, Павлови, Галії, Солонинки, Новосади-Козіки, Кобернюки (Судобці), Новосад Платон, Наумові, Тимошуки» [11, с. 11–12].

Наративи, записані не від безпосередніх очевидців, не містять такої деталізації та конкретики. Аналізуючи народні оповідання, С. Мишанич указує на дію в цих текстах одного з правил психології, коли забуваються власні імена, топоніми, а загальні поняття й відчуття пережитого утримуються в пам'яті довше [14, с. 94]. Народна пам'ять зосередила свою увагу довкола масовості, великої кількості загиблих: «... взяли видушили всьо», «Німець налетів, загнав всіх у клуню і спалив всьо. Постріляв і спалив» (Генза Петро), «Не було вже тих красносадців. Як ми сюдий приїхали. Вони вже були побиті...» (Надія Луї). Акцентування не так на кількості жертв, як на їхній національній належності відображено в наративі П. Гензи: «Сто, вроді, двадцять вісім ілі сто піієят вісім. Так, так. Всі українці»⁹. Цей уривок підтверджує висновки О. Бріциної про історизм оповідного фольклору ХХ століття, зразки якого варто розглядати не як розповіді про реальні факти, а як значно важливішу інформацію про народні оцінки та світогляд носіїв [6, с. 136].

Народне бачення подій у Красному Саду як геноциду саме українців наскрізне у творах із базовим мотивом: «жінка заговорила до карателів чеською мовою і залишилася неушкодженою». Мова є одним із визначальних маркерів відмін-

Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Гензи Петра Івановича, 1956 р. н., с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.

⁸ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Михлині Горохівського р-ну Волинської обл. від Луцика Михайла Павловича, 1973 р. н., с. Михлин Горохівського р-ну Волинської обл.

⁹ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Гензи Петра Івановича, 1956 р. н., с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.

ності одного народу від іншого й становить ключовий складник етнічної ідентичності [31, с. 79]. Саме мова є визначальним чинником у формуванні семантичної опозиції «свій/чужий» у варіанті «помилювати/знищити». Зазначимо, що ці нарративи мають значне поширення та популярність. Відомому збирачеві й досліднику Волинської трагедії І. Пущукові вдалося зафіксувати оповідання від безпосереднього свідка цієї події Ковальчук (Павлової) Ніни Онуфріївни: «Бачимо: йдуть до нас. Біля вікна відчинили двері. Кличуть. Мама: «Кам?». По-чеськи. Кажемо про матір: «Чешка». Вони: «Покажуй документи!». Шукала мама, з ляку не знаходила. Цим же не терпілося, сказали по-польськи: «Сядзьте в хаце, не виходзьце!». Прийняли нас за чехів, пішли» [4, с. 531]. Кілька варіантів вдалося записати нам із О. Чікало під час фольклорної експедиції в Горохівський район Волинської області у 2018 році. Варіант у записі І. Пущука дуже деталізований, увагу звернено не лише на словесні, а й дієві компоненти: йдуть, відчинили двері, кличуть, кажемо про матір, шукала, не знаходила, цим же не терпілося, пішли. Кожна дія, кожен момент глибоко закарбувалися в пам'яті оповідачки, оскільки від них залежало життя респондентки та її родини. Тут надзвичайно сильні емоційні реакції та душевні переживання, які, за словами В. Сокола, і визначають роботу пам'яті в процесі збереження й відтворення фольклорного нарративу [26, с. 76]. Народні оповідання, що виникли на основі почутого, відображають цікаві шляхи подальших трансформацій меморату в контексті народної свідомості та фольклорної традиції. До таких зараховуємо:

1. Стиснення оповіді шляхом схематизації, уникнення деталізації, тяжіння до узагальнення – «Жила Павлова Оксана, якщо я не помиляюся. Вона до них заговорила по-чеськи. І вони зрозуміли, що це ну не українка, а чешка. І так вона вратувалася»¹⁰. С. Мишанич зазначає, що в таких оповіданнях недосконалість пам'яті людина компенсує тим, що надає усній інформації стабільної форми в руслі традиції, а також максимальним стисненням того, що підлягає усній передачі [14, с. 97].

2. Доповнення оповіді біографічними моментами про героїню, поясненнями, як вона, чешка, з'явилася в українському селі Красний Сад – «Тут тота сусіда вот була, її, вона ше з Пересіньківців. Тут вона була в приймаках на Красному Саді. І вона вміла говорити по-чеськи, бо вона...»¹¹. Драматизовано й сам центральний мотив зміною локально-часових характеристик – героїню

ведуть на страту: «І вуни її вже вели бити. Ту вуна стала гувурити по-чеськи: «Я є, я сем чешка!» І вуни пустили її. Шо то вуна по-чеськи гувурила, її пустили»¹². Такі динамізм і загострення оповіді пов'язані з творчим переосмисленням події та відбуваються за аналогією до загальної панорами каральної операції – героїню мають убити, як і всіх інших жителів села. Загалом цей нарратив засвідчує, що «емоційно відтворюючи події, оповідачі шукають найвиразніших засобів зображення, звертаються до тих епізодів, що здатні максимально повно й глибоко передати не лише фактичну, а й емоційну суть явищ, часто страшну й трагічну в своїй документальності» [6, с. 139].

3. Творче переосмислення центральної теми та провідного мотиву, коли цілісну картину все-таки створює уява оповідача: «Вона саме, він поїхав орати. А вона була вдома. А він каже, що то мол, то, моя жінка вдома. Тоді так. Вони за нього. Чи то вона вийшла до нього? Вона стала по-чеському говорити, а він – по-українському. Його забили. От. Коняка зосталася чи там пара, от. А її одпустили. Бо вона по-чеському говорила»¹³. У нарративі змінено не лише персонажну систему (введено образ чоловіка-українця) та просторово-часові й побутові обставини (чоловік працює в полі, а дружина залишилася вдома). Найважливіше – загострено ще більшу увагу на антиукраїнському характері каральної операції та мові як одному з найважливіших етновизначальних чинників. Народна свідомість, виражена через оповідання, подає чітку картину: вона стала по-чеському говорити – «її одпустили», а він по-українському – «його забили». Утілено бінарну семантичну опозицію «свій/чужий», у якій відображено основний принцип відокремлення свого та чужого етносу за мовною ознакою: «А поляки і чехи, вони одну мову мають. І так само німець. Одну мову мали вони...»¹⁴. Водночас українці марковані чужими, іншими, не своїми. Загибель усіх невинних за національною ознакою сконцентровано в постаті цього чоловіка. Зазначимо, що цей узагальнений образ з ознаками стереотипності змальований чітко в контексті народної традиції – знищили не лише українця, а й господаря: «От. Коняка зосталася чи там пара». Такі позитивні персонажі (батько, дід), основною функцією яких була господарська, поширені в народній прозі

¹⁰ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Михлині Горохівського р-ну Волинської обл. від Луцика Михайла Павловича, 1973 р. н., с. Михлин Горохівського р-ну Волинської обл.

¹¹ Записали М. Качмар та О. Чікало від 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Луй Надії Максимівни, 1923 р. н., с. Малків (Польща).

¹² Записали М. Качмар та О. Чікало від 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Луй Надії Максимівни, 1923 р. н., с. Малків (Польща).

¹³ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Гензи Петра Івановича, 1956 р. н., с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.

¹⁴ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Гензи Петра Івановича, 1956 р. н., с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.

XX століття, зокрема в оповіданнях про голодомор 1932–1933 років [26, с. 115].

Значимо, що мотив знищення чи збереження людини за етнічною, зокрема мовною, ознакою належить до універсальних в українській прозі XX століття. Так, від мешканки Красного Саду Надії Луй, уродженки с. Малків (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство, Польща), вдалося зафіксувати народне оповідання із цим мотивом. Після того, як поляки спалили село в 1944 році, мати оповідачки вирішила повернутися на своє подвір'я, до своєї хати. Цитуємо: «А пуляки приїхали, ті бандити польській, приїхали пуляки і до мами кажуть: «Чи ти пулячка чи не?» Мама каже: «Я пулячка». Вони кажуть: «Чи умнеш пшежегнать пу-польску?» Мама каже, що вмю. То стали, каже мама, «Отче наш» говорити по-польські. То вони пішли до сусідів. Через дорогу сусіди жили. І ті сусіди були на свому кухриску. І сусідив питають, чи то вуна полячка чи українка? То ті сусіди сказали, що полячка. О. І так мама зосталась»¹⁵. Народна традиція акцентує свою увагу на таких ключових смислових моментах – героїню врятували два чинники: знання польської мови, що ідентифікувало її як свою, і підтвердження сусідів-поляків. Наратив, відображаючи історичні реалії співжиття двох етносів, чітко диференціює мирно налаштованих польських селян, які впродовж тривалого часу проживали з українцями в сусідстві й урятували героїню-українку, і польські банди. Так названо військові угруповання польського підпільного руху, які в березні 1944 року провели на Холмщині антиукраїнську акцію, що увійшла в історію як «грубешівська революція» (упродовж 10–11 березня повністю або частково спалено села Андріївку, Вершин, Малків, Сагринь тощо) [2, с. 145]. Загалом універсальний характер мотиву диференціації героя за мовою та, відповідно, порятунку чи знищення можна пояснити тим, що, на думку О. Бріциної, світоглядна стабільність отримує «підтримку» в стереотипі традиційних мотивів, яка також вражає, ураховуючи різноманітність індивідуального досвіду [6, с. 138].

Серед оповідань про події в Красному Саду поширені нечисленні варіанти наративів про інші випадки порятунку місцевих українців. Усі вони передусім акцентують на тому, що людей врятувалося дуже мало: «А Новосад утік» (П. Генза); «А вратувалося там осіб з п'ятеро» (М. Луцик); «І були били ту дві жінки зостались пуміж побитими» (Н. Луй), «Ше жінка і ше син десь сховались були. То жінка зосталася. Сина десь зловили і повісили» (Н. Луй), сім'я жінки, яка заговорила по-чеськи, з ними сусідська дівчина [4, с. 531].

¹⁵ Записали М. Качмар та О. Чікало від 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Луй Надії Максимівни, 1923 р. н., с. Малків (Польща).

Поодинокі випадки порятунку й масовість невинно убієнних указують на те, що каральна операція була добре спланована та підготовлена. За свідченнями М. Рудя, перед акцією від імені німецької влади переписали членів кожної родини й указали її національність. Ці списки повісили на дверях кожної хати [8, с. 202]. Лише Боже провидіння та щасливий випадок врятували цих красносадців від загибелі. Доволі цікаву трансформацію мотиву порятунку через відокремлення і протиставлення небезпечного (село, хата) і безпечного (робота, школа) локусів відображено в наративі П. Гензи: «Хто втік з хати, хто був в школі, хто був на роботі, зосталися. А хто отак приїхали, отако, як ви йдете, а я в хаті, вже знайте, що я в ваших руках. Вже не одпускали нікуди»¹⁶. Конкретика (скільки врятованих, хто) в уяві оповідача трансформується в контексті народного світогляду, зокрема уявлень про поділ світу на свій і чужий простір. Саме ці риси світогляду, які відтворюють тексти усної історії, мають першочерговий інтерес для дослідників [6, с. 142].

Уникнення небезпеки (шляхи порятунку) народна традиція подає у двох напрямках: покинути небезпечний простір (утеча) і замаскуватися, сховатися, стати невидимим. Маскування, свідоме чи несвідоме, відбувається різними способами: «хтось гноєм прикидався» (М. Луцик), дві жінки залишилися живими поміж побитими, а тоді втекли («Ше мали потом, як їх пубили, в клунях путем збирали. Зібрали одні в клуню і палили. О. Поки їх, поки вони там вийшли, то ті жінки повтікали туди на, десь туди повтікали...»¹⁷). За оповіданням Н. Луй, урятувалося також дві жінки, які переїхали в Красний Сад із Михлина й мали відповідну «тарифу», позначку на будівлях: «Коло хати було написано, тарифа така була, що село Михлин. Вони приїхали з Михлина і так перебравісі. Чи там перечитали, що вони з Михлина і зоставили їх»¹⁸. Можемо провести певні паралелі між цим народним зразком, коли напис на дверях, символічна позначка є ідентифікатором належності героїв до своїх чи чужих, і біблійною історією про Мойсея, зокрема про десяту єгипетську кару і святкування єврейської Пасхи: «І перейде Господь ударити Єгипет, і побачить ту кров на одвірку горішнім і на двох одвірках бічних, і обмине Господь ті двері, і не дасть

¹⁶ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Гензи Петра Івановича, 1956 р. н., с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.

¹⁷ Записали М. Качмар та О. Чікало від 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Луй Надії Максимівни, 1923 р. н., с. Малків (Польща).

¹⁸ Записали М. Качмар та О. Чікало від 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Луй Надії Максимівни, 1923 р. н., с. Малків (Польща).

згубникові ввійти до ваших домів, щоб ударити» [32, Вихід 12: 23]. Смісловий зв'язок простежується також у зіставленні єврейської Пасхи та українського Великодня (події в Красному Саду відбувалися у Великодній тиждень).

Мотив утечі як уникнення небезпеки – один із провідних у спогадах очевидиці подій Ніни Ковальчук (Павлової). У контексті міфологічної картини світу подано межу між своїм і чужим, безпечним і небезпечним простором: «Нам із-за неї (худоби, яку гнали німці – *М. К.*) не можна перейти *зребелькою* на городище, де в мамі сестра» [4, с. 531]. Вода – та межа, яку потрібну перетнути, щоб покинути світ смерті, небезпеки, ворога й бути в безпеці, залишитися живими. Значне поширення в наративах про події ХХ століття залишків міфологічних уявлень і вірувань вважаємо не чимось дивним, випадковим. Їх поява в новітніх оповіданнях запрограмована фольклорною свідомістю, у контексті якої відбуваються відтворення спогаду і його подальші трансформації. Сприяють цьому, на думку Р. Кирчіва, горизонтальна й вертикальна передача та регенерація фольклорної традиції, які «можливі при існуванні спільнот зі збереженою певною фольклорною пам'яттю, свідомістю, здатністю сприйняття, акумуляції, функційного відтворення й актуалізації цієї традиції, тобто при існуванні відповідного фольклорного середовища з певними культурно-побутовими стереотипами і фольклорною свідомістю» [33, с. 27–28]. Дією тієї ж свідомості, зокрема міцного, кровного зв'язку українців із локусами малої батьківщини (хатою, подвір'ям, селом), вважаємо акумулювання мотиву «героїня відмовляється покидати рідний дім навіть під страхом смерті – «Свекруха каже мамі: «Ти молода, тікай з дітьми. Я – нікуди. Вісімдесят років» [4, с. 531]. Такий зв'язок із рідним домом та узагальнено типові художні образи, які формують інформаційне ядро концепту Батьківщина [34, с. 212], поширені в оповідній традиції ХХ століття, коли українці були змушені покидати свою землю: депортації із Закарпатської України, виселення на Сибір, добровільна еміграція.

Народні оповідання, різні за джерелами й часом появи (на основі побаченого чи почутого), зберегли інформацію про подальші етапи знищення Красного Саду. Можемо виділити три основні смислові точки: «грабунок», «спалення» та «похорон».

За свідченнями очевидців і краєзнавців, карателі пограбували Красний Сад, а майно вивезли в Угринів, Анджеївку та Дубову Корчму [8, с. 202; 11, с. 12]. У наративах цієї тематики народна традиція зосереджує свою увагу на таких ключових моментах: село грабували впродовж тривалого часу (на другий день, три дні), забирали все («...розгра-

бували це все село») і тільки українське майно. Ці нюанси підтверджують ще раз той факт, що мешканці Красного Саду були заможними, хазяйновитими, жили в достатку, на відміну від поляків із сусіднього хутора Марусі. Зауважимо, що такі смислові коди відображено у відповідних образах і мотивах: «А машини їдуть, *нагружені людським добром*, із Красного Саду» [4, с. 531]; «Ми думали, що наш зять Владик їде, бо то *його коні та й хура його*. Але бачимо, — інші на хурі люди і хура *нагружена так, як би хто кудись перевозиться*. Поїхала на Угринів» [10, ч. 2]; «А потом три дні *все вивозили багатство*. Шо було: там *корові, свині, подушки* – там *все, все, все й туди, й туди...*»¹⁹. Народні оповідання містять детальний перелік тих предметів і речей, які семантично наповнюють образ українського господаря та його родини першої половини ХХ століття: хура (великий віз або сани для перевезення вантажу, людей [27, т. 11, с. 173]), коні, корови, подушки. Підкреслюють цей образ синоніми слова *майно*: *людське добро, багатство* з чітко закладеними позитивними конотаціями. Така побутова конкретизація в оповіданнях про історичні події дасть змогу, за словами О. Бріциної, вивчити передусім людину – носія традиції та її духовний світ, а не самі лише історичні реалії та факти [6, с. 142].

Саме антиукраїнський характер каральної місії підтверджує народне оповідання Н. Ковальчук (Павлової) про відвідини рідної хати після трагедії. Герої повертаються за певний час до свого дому й бачать: «... коні стоять у стайні. Не зачіпали їх. Напевне, що Ампель загдер Фюрер сказав чеського не чіпати» [4, с. 531]. Такий терор саме проти українців навесні 1943 року, який німецька адміністрація зазвичай схвалювала та якому сприяла, пов'язаний, на думку М. Сивіцького, із відходом української поліції до лісу. Саме тому «розлючені німці заповнили постерунки гранатовою поліцією, віддаючи на її розсуд розправу з українцями. На села поїхали каральні експедиції» [35, с. 14–15]. І цілком логічним у контексті тодішніх подій простежується їх антиукраїнське спрямування. Наратив Н. Ковальчук (Павлової) містить ще кілька цікавих моментів, зокрема підтверджує факт ненависті поляків – мешканців сусіднього хутора Марусі – до красносадців і їхню участь у каральній місії: «Запрягли. І віз затаракотів, – стали їхати, – з польської колонії Маруся сипнуло кулями. Од Марусі й кілометра не було. Там одні поляки жили» [4, с. 531]. Важко піддати сумніву інформацію, відображену в оповіданні, досить деталізованому й конкретизованому, оскільки в таких текстах респонденти «зазвичай верба-

¹⁹ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Гензи Петра Івановича, 1956 р. н., с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.

лізують власний досвід, спираючись на особисті спогади. Тому питома вага реальних подій в оповідях значна, а участь творчої уяви видається мінімальною» [6, с. 135]. Про участь поляків із хутора Марусі в антиукраїнських акціях ще в січні 1943 року, зокрема на хуторі Видумці, згадує дослідник українсько-польського протистояння на Волині Я. Федорчук. Аналіз зібраних матеріалів дав змогу вченому зробити висновок, що «на теренах Горохівського, колишнього Сенкевичівського, півдня Луцького районів першими почали вбивства поляки, незалежно від того, де вони перебували: в німецькій поліції чи в АК, чи в пляцувках, чи в своїх поселеннях» [18, с. 9].

Більшість зафіксованих наративів розповідають про спалення Красного Саду. М. Рудь, житель сусіднього села Шклінь-2, пригадує: «...У цей день вітер був північний і до нас на хутір долітала обвуглена солома зі спалених хат, а то приблизно 8 км» [8, с. 202]. У текстах цієї тематики найпоширеніша лексема *палити* та її одно- і спільнокореневі: палили, зібрали одні в клуню й палили (Н. Луй), село було спалене (М. Луцик), «Потом загнали усіх в клуню. Їх спалили в клуні» (П. Генза), «На третій день Красний Сад стали палити. З трупами...» [4, с. 531]. Також мовна картина наративів містить семантично близькі до домінантної лексеми словосполучення: село згоріло, недопалки закопували, згарища [4, с. 531]. Саме із цим епізодом каральної операції пов'язане художнє порівняння подій зі Страшним судом: «То був Страшний, як називається, суд»²⁰; «Згодом село спалили. То був страшний суд» [8, с. 202]. Його появу продиктовано народною традицією, «фольклорним знанням» загалом і фольклорним багажем кожного з оповідачів зокрема. Так змальовано кінець світу, Страшний суд в українських есхатологічних легендах: «По кінці світа земля запалить ся і згорить ціла, спалахкотить небо з сонцем, місяцем і зірками»; наприкінці світу чорт накаже зітнути голову святому Іллі – «то єдна капка тої керви бризне аж за сім миль, упаде на землю і відси земля зачне горіти і згорит каміне, дерево і гори, все згорит і ціла земля перегорит на попіл» [36, с. 79–81]. Як у народних легендах, так і новочасних оповіданнях простежуємо причинно-наслідковий зв'язок між невинно убієтими (пророком Іллею, жителями Красного Саду), кров яких скропила землю, та епізодом Страшного суду (спалення). Отже, тексти наративів про ХХ століття підтверджують висновки О. Бріциної, що традиційним є вже саме сприйняття явищ дійсності, які інтерпретуються

певним чином саме завдяки вкоріненим у свідомості стереотипам [6, с. 136].

Значне місце в наративах про знищення Красного Саду посідає епізод поховання знищених українців. Його поява зумовлена як темою смерті, насильницької та вимушеної, що типова для фольклорних творів про війни [25, с. 134], так і народними уявленнями про обов'язковість поховання померлих, що має упокоїти їхні душі, полегшити перебування на тому світі, швидше потрапити до раю [37, с. 244]. Мотив поховання в оповіданнях про Красний Сад наділено додатковим значеннєвим компонентом – приховати злочини, учинені проти українців за національною ознакою. Ці дані підтверджує інформація М. Рудя про згадані події: красносадців примушували лягати на землю і, *щоб не було свідків злodianня*, стріляли кожному сусідові-християнинові в голову зі зброї з глушителем [8, с. 200]. У народних прозових текстах акумульовано центральний мотив «мешканці сусідніх сіл хоронять загиблих»: ««А потім михлинських людей туди зігнали там і вони тих вже хоронили людей. Михлинці їх хоронили»²¹; «...зігнали шуцмани людей з інших сіл. Копали ями і на тому місці, де побили, недопалки закопували» [4, с. 531]. Брала участь у цьому процесі також усілякі мешканці Красного Саду, свідки антиукраїнської акції. Надія Новосад пригадує: «Як збирали їх по дворах і згарищах до одної могили, а потім разом із Адамом ставили на могилі тій пам'ятник, то всіх було 103, і всіх старших по іменах та фаміліях я знала, і знала скіко в кого дітей...» [10, ч. 2]. Домінують вербалізовані уявлення про смерть: михлинці *хоронили, копали яму*, недопалки *закопували*, одна *могила*, ставили *пам'ятник*. Такі словесні константи чи стереотипи, за допомогою яких відбувається вербалізація власного досвіду чи інформації, почутої від інших, указують на відображення в наративах не лише реальних подій і фактів, а й народної свідомості, мовної картини світу, тягlosti фольклорної традиції.

Важливим у процесі збереження національної пам'яті є поминання жертв Красного Саду. Воно відбувається двома шляхами й відображає різні за своєю сутністю етапи поминальної обрядовості: ритуали, пов'язані з ушануванням конкретних померлих, хронологічно обумовлені датою смерті (наприклад, річниці) та календарно закріплені поминальні дні (задушні суботи, 1 листопада). Теперішній мешканець села П. Генза зазначає: «Бо ще приїжають сюди на проводи тут. В нас зробили пам'ятника красносадцям. О. То

²⁰ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Гензи Петра Івановича, 1956 р. н., с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.

²¹ Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Михлині Горохівського р-ну Волинської обл. від Луцика Михайла Павловича, 1973 р. н., с. Михлин Горохівського р-ну Волинської обл.

приїжджають на проводи перед Паскою»²². Проводи зазвичай відбуваються в першу неділю після Великодня й пов'язані з пошануванням предків. У наративі вони перед Пасхою, бо саме у Великодній понеділок знищили Красний Сад. Емоційно насиченим є спогад про ці трагічні події Мирослави Якименко, доньки вцілілої Надії Новосад: «У Красному Саду загинуло багато наших рідних... І в *поминальні дні* ми, окрім того, що їздимо до *спільної їхньої могили*, приходимо до *Стели спалених сіл на меморіалі Слави в Луцьку*. Але хіба то не знуцання над справедливостю, що *польське село Маруся*, мешканці якого *грабували й палили Красний Сад*, на Стелі тій є, а *на три місяці раніше разом із людьми знищеного поляками Красного Саду нема?* Хіба то не глум над тими, хто коренем із Красного Саду, над українством і українцями?» [10, ч. 2]. Збереження національної пам'яті, важлива роль у якому належить, безперечно, і фольклорним наративам, вимагає не лише вшанування жертв у поминальні дні, а й відновлення історичної справедливості.

Висновки. Польсько-українська історія завжди була нелегким об'єктом для вивчення, особливо події ХХ століття. Обидва народи опинилися в епіцентрі подій Другої світової війни. Маючи різні концепції розвитку своїх держав (поляки – відновлення Речі Посполитої в кордонах до війни, українці – створення незалежної України), політичні еліти не змогли знайти точки дотику та порозуміння в боротьбі зі спільними ворогами. Відбулася ескалація відносин на територіях спільного проживання, кульмінацією якої стали події на Волині в 1943 році. Історики обох держав трактують Волинську трагедію по-різному. У контексті комплексного підходу до вивчення подій на Волині найменш заангажованим, на нашу думку, є фольклорний матеріал як джерело автентичної пам'яті та історії свідомості народу, його сприйняття й оцінок певних явищ. Такими є народні оповідання та перекази про те, як німці й поляки знищили село Красний Сад на Горохівщині.

Аналіз різночасових фіксацій (від спогадів свідків до наративів, що виникли пізніше на основі почутого) дав змогу визначити центральне коло тем і сюжетотворчих мотивів, а також їх ідейне спрямування: причини трагедії (нелегкі відносини з поляками-осадниками із сусіднього хутора Марусі, зокрема їхні постійні доноси та провокації, активне національне підпілля в Красному Саду, етнічний чинник, бо всі хотіли незалежної України); передчуття трагедії (пророчі сни, погрози поляків-сусідів); хід каральної опе-

рації (село оточили німці та поляки у Великодній понеділок зранку, глухими пострілами повбивали людей, кілька днів вивозили награване майно, тоді Красний Сад спалили, зігнали мешканців сусідніх сіл, щоб поховати останки); поминання жертв і вимога встановлення правди про ці події й відновлення історичної справедливості.

Наголошено на тому, що наративи про Красний Сад є водночас і змістовними усноісторичними джерелами, і цінними зразками художнього переосмислення дійсності в контексті фольклорної свідомості. Як народні історичні документи, вони чітко вказують на дату проведення каральної операції, довкола якої серед дослідників нема однастайності, – Великодній понеділок (19 квітня 1943 року), заперечуючи тезу про відплатний характер антиукраїнських акцій поляків. Зазначено, що сюжетика народних оповідань відображає дію етнічного чинника – знищували українців за національною ознакою. Підтверджує це популярний сюжет про порятунок героїні, яка заговорила до карателів чеською мовою, що відомий у кількох варіантах.

На основі аналізу текстових одиниць простежено, що змалювання реальних історичних подій, які є опорними пунктами оповіді, підпорядковане фольклорній традиції та залежить часто від таланту самого оповідача. Бінарна семантична опозиція «свій/чужий» пронизує більшість тематичних циклів: від причин знищення села (багатий/бідний, українець/поляк) до порятунку вцілілих (своя/чужа мова, безпечний/небезпечний простір і водна межа між ними). В окремих зразках простежуємо вплив біблійних оповідань (про десяту єгипетську кару), народних легенд (про кінець світу і Страшний Суд). Звернено особливу увагу на особу оповідача: деталізована, конкретизована, емоційна оповідь безпосередніх очевидців і трансформаційні процеси в наративах, що виникли на основі почутого. Це, з одного боку, стягнення і схематизація оповіді, а з іншого – її доповнення з огляду на творчу уяву та вимисел, фольклорний «багаж» респондента в контексті традиції (зміна локально-часових обставин окремих подій; введення нових персонажів та епізодів з ними).

Фольклорна пам'ять про трагедію українського Красного Саду зберегла цінний історичний фактаж і переосмислення дійсності на основі народних оцінок і сприйняття. Таких знищених українських сіл на Волині в період воєнного лихоліття було багато. Комплексне й системне вивчення народної пам'яті про українську криваву Волинь просто необхідне у відстоюванні історичної правди та відновленні історичної справедливості, а тоді й примиренні між поляками та українцями.

²² Записали М. Качмар та О. Чікало 15.08.2018 в с. Красний Сад Горохівського р-ну Волинської обл. від Гензи Петра Івановича, 1956 р. н., с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? *Україна-Європа-Світ. Серія «Історія, міжнародні відносини»* : міжнародний збірник наукових праць. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 5. С. 89–95.
2. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 288 с.
3. Ільошин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння у Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 399 с.
4. Пушук І.А. Волиняни про «Волинь-43»: Українська пам'ять про польську експансію на Український північний захід у 1938–1944 рр.: усноісторичний аспект. Волинська область, Рівненська область. Південна Волинь (Кременеччина), Берестійщина, Підляшшя, Холмщина. Луцьк, 2017. 1064 с.
5. Ісаєвич Я.Д. Хроніки трагічного протистояння. Замість передмови. *Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.: українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район*. Львів : Інститут джерелознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 3–26.
6. Бріцина О. ХХ сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору). *У пошуках власного голосу. Усна історія як теорія, метод та джерело* : збірник наукових статей. Харків : ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. С. 135–144.
7. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.: українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів : Інститут джерелознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. 189 с.
8. Рудь М. Волинь у вогні. Спростування звинувачень польських шовіністів саме українців у трагічних подіях на Волині влітку 1943 р. і брехні панів Семашків про ці події. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2013. Вип. 6. С. 199–212.
9. Борщик Я. Українські джерела до історії українсько-польських відносин на Волині під час Другої світової війни: типологія, інтерпретація, верифікація : дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. Київ, 2016. 239 с.
10. Боярчук П. Трагедія зветься «Красний Сад». Ч. 1 : *Слово Просвіти*. 2010. № 40. URL: <http://slovoprosvity.org/2010/10/06/trahediiia-zvet-sia-krasnyu-sad/>; Ч. 2 : *Слово Просвіти*. 2010. Ч. 41. URL: <http://slovoprosvity.org/2010/10/14/trahediiia-zvet-sia-krasnyu-sad-2/>.
11. Криштальський А. Кривда за правду. Польсько-німецький терор 1943–1944 років на Горохівщині. Луцьк : ВМА «Терен», 2013. 40 с.
12. 75 років трагедії Красного Саду. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/75-rokiv-tragedii-krasnogo-sadu>.
13. Неклюдов С.Ю. Культурная память в устной традиции: историческая глубина и психология передачи. URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov78.htm>.
14. Мишанич С.В. Усні народні оповідання. Питання поетики. Київ : Наукова думка, 1986. 327 с.
15. Дмитрук В. 70-та річниця смерті закатованих НКВДістами вояків УПА: Новосада В'ячеслава псевдо «Петрусь» та Мельничука Антона псевдо «Ростик». URL: <http://ptaha.info/posts/essays/2414/>.
16. Мишанич С. Усні хроніки народного життя. *Народні оповідання / упоряд., вст. ст. і прим.* С.В. Мишанича. Київ : Вид-во худ. літ-ри «Дніпро», 1986. С. 5–16.
17. Луньо Є. Повстанська епічна традиція і сучасний процес державотворення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С. 254–259.
18. Федорчук Я.П. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років: Волинська область. Підсумки. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2012. 195 с.
19. Толстой Н.И. Народные толкования снов и их мифологическая основа. URL: <https://www.slavtradition.com/stati/iskaniya/1697-narodnye-tolkovaniya-snov-i-ikh-mifologicheskaya-osnova>.
20. Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Документи. *Літопис УПА. Нова серія*. Київ ; Торонто, 2007. Т. 11. 849 с.
21. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Wyd. III. Warszawa, 2008. Т. 1. 1000 s.
22. Мотика Гжегорж. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / авторизований переклад з польської А. Павлишина, післямова д. і. н. І. Ільошина. Київ : Дух і літера, 2013. 351 с.
23. Качмар М. Народні оповідання про переселення українців з Закерзоння у 1940-х роках: фольклорна та історична пам'ять (на матеріалах села Тулиголови Городоцького району Львівської області). *Народознавчі зошити*. 2019. № 4. С. 915–927.
24. Крячко В.І. До питання про визначення маркерів етнічності у соціальному просторі. *Нова парадигма*. 2013. Вип. 116. С. 136–147.

25. Кузьменко О. Перша світова війна в українській фольклорній традиції. *Україна Модерна*. 2016. Вип. 23. С. 111–151.
26. Сокіл В. Фольклорна проза про голодомори ХХ століття в Україні: парадигма тексту : монографія. Львів, 2017. 440 с.
27. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1 : А – В. XXVII. 799 с. ; 1980. Т. 11 : Х – Ї. 699 с.
28. Сенік Л. «Страшний Суд» Івана Франка в культурологічному аспекті. *Вісник Львівського університету. Серія «Філологічна»*. 2011. Вип. 55. С. 88–96.
29. Белова О.В. Страшный суд. *Славянские древности: этнолингвистический словарь* : в 5 т. Москва : Международные отношения, 2012. Т. 5. С. 178–181.
30. Януш О. Евфемізми і мовна естетика. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine50-22.pdf>.
31. Казакевич О. Роль мови у формуванні національної ідентичності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. 2017. Вип. 18. С. 77–79.
32. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового заповіту: із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. Київ : Українське біблійне тов-во, 1992. 1256 с.
33. Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2010. 536 с.
34. Кузьменко О. Концепт Батьківщина у парадигмі художніх образів простору в фольклорних новаторах про виселення (на матеріалі власних записів із Західної Бойківщини). *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. Київ, 2010. Вип. 34. С. 210–220.
35. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / пер. з пол. Є. Петренка. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. Т. 2. 358 с.
36. Галицько-руські народні легенди. Т. 2 / зібрав В. Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Львів, 1902. Т. 13. 287 с.
37. Митрополит Іларіон. *Дохристиянські вірування українського народу*. Київ : АТ «Обереги», 1994. 424 с.

REFERENCES

1. Zashkilniak, L. (2011). Ukrainsko-polski stosunki na Volyni i v Halychyni v 1939–1944 rokakh: mizhnatsionalnyi konflikt chy neoholoshena viina? [Ukrainian-Polish relations in Volyn and Galicia in 1939–1944: an interethnic conflict or an undeclared war?]. In *Ukraina–Jevropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny* [Ukraine – Europe – World. International collection of scientific works. Series: History, international relations] (Vol. 5, pp. 89–95). Ternopil: Vydavnytstvo TNPU im. V. Hnatiuka [In Ukrainian].
2. Vyatrovych, V. M. (2011). *Druha polsko-ukrainska viina. 1942–1947* [Second Polish-Ukrainian War. 1942–1947]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [In Ukrainian].
3. Iliushyn, I. (2009). *Ukrainska povstanska armiia i Armiia Kraiova. Protystoiannia u Zakhidnii Ukraini (1939–1945 rr.)* [Ukrainian Insurgent Army and the National Army. Confrontation in Western Ukraine (1939–1945)]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [In Ukrainian].
4. Pushchuk, I. A. (2017). *Volyniany pro «Volyn-43»: Ukrainska pam'iat pro polsku ekspansiiu na Ukrainskyi pivnichnyi zakhid u 1938–1944 rr.: usnoistorychnyi aspekt. Volynska oblast, Rivnenska oblast. Pivdenna Volyn (Kremenechchyna), Berestiishchyna, Pidliashshia, Kholmshyna* [Volynians about Volyn-43: Ukrainian memory of Polish expansion to the Ukrainian Northwest in 1938–1944: oral-historical aspect. Volyn region, Rivne region. Southern Volyn (Kremenets region), Brest region, Podlasie, Kholmshina]. Lutsk [In Ukrainian].
5. Isaievych, Ya. D. (2003). Khroniky trahichnoho protystoiannia. Zamist peredmovy [Chronicles of tragic confrontation. Instead of a preface]. In Ya. Tsaruk *Trahediia volynskykh sil 1943–1944 rr.: ukrainski i polski zhertyv zbroinoho protystoiannia. Volodymyr-Volynskyy raion* [The tragedy of Volyn villages in 1943–1944: Ukrainian and Polish victims of the armed confrontation. Volodymyr-Volynskyy district] (pp. 3–26). Lviv: Instytut dzhereleznavstva im. I. Kryp'iakevycha NANU [In Ukrainian].
6. Britsyna, O. (2010). XX storichchia v usnii istorii ukraintsiv (notatky do pytannia pro istoryzm folkloru) [Twentieth century in the oral history of Ukrainians (notes on the historicism of folklore)]. In *U poshukakh vlasnoho holosu. Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherele. Zbirnyk naukovykh statei* [In search of his own voice. Oral history as a theory, method and source. Collection of scientific articles] (pp. 135–144). Kharkiv: PP «TORHSIN PLIUS» [In Ukrainian].
7. Tsaruk, Ya. (2003). *Trahediia volynskykh sil 1943–1944 rr.: ukrainski i polski zhertyv zbroinoho protystoiannia. Volodymyr-Volynskyy raion* [The tragedy of Volyn villages in 1943–1944: Ukrainian and Polish victims of the armed confrontation. Volodymyr-Volynskyy district]. Lviv: Instytut dzhereleznavstva im. I. Kryp'iakevycha NANU [In Ukrainian].

8. Rud, M. (2013). Volyn u vohni. Sprostuvannia zvyuvachen polskykh shovinistiv same ukrainsiv u trahichnykh podiiakh na Volyni vlitku 1943 r. i brekhni paniv Siemashkiv pro tsi podii [Volyn on fire. Refutation of the accusations of Polish chauvinists of Ukrainians in the tragic events in Volhynia in the summer of 1943 and the lies of Mrs. Semashko about these events]. In *Ukraina – Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist* [Ukraine – Poland: historical heritage and public consciousness] (Vol. 6. pp. 199–212). Lviv [In Ukrainian].
9. Borshchuk Ya.V. (2016). *Ukrainski dzherela do istorii ukrainsko-polskykh vidnosyn na Volyni pid chas Druhoi svitovoi viiny: typolohiia, interpretatsiia, veryfikatsiia* [Ukrainian sources on the history of Ukrainian-Polish relations in Volyn during the Second World War: typology, interpretation, verification] (Extended abstract of PhD dissertation). Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv [In Ukrainian].
10. Boiarchuk, P. (2010). Tragediia zvetsia «Krasnyi Sad». Ch. 1 [The tragedy is called «Krasnyi Sad». Part 1]. *Slovo Prosvity*, 40, the 6th of October. Retrieved from: <http://slovo-prosvity.org/2010/10/06/tragediia-zvetsia-krasnyy-sad/>; Tragediia zvetsia «Krasnyi Sad». Ch. 2 [The tragedy is called «Krasnyi Sad». Part 2]. *Slovo Prosvity*, 41, the 10th of October. Retrieved from: <http://slovo-prosvity.org/2010/10/14/tragediia-zvetsia-krasnyy-sad-2/>.
11. Kryshchak, A. (2013). *Kryvda za pravdu. Polsko-nimetskyi teror 1943–1944 rokiv na Horokhivshchyni* [Guilt for the truth. Polish-German terror of 1943–1944 in the Gorokhiv region]. Lutsk: VMA «Teren» [In Ukrainian].
12. *75 rokiv trahedii Krasnogo Sadu* [75 years of the tragedy of Krasnyi Sad]. Retrieved from: <http://www.memory.gov.ua/news/75-rokiv-tragedii-krasnogo-sadu>.
13. Neklyudov, S. Yu. *Kulturnaya pamyat v ustnoy traditsii: istoricheskaya glubina i psichologiya peredachi* [Cultural memory in oral tradition: historical depth and psychology of transmission]. Retrieved from: <http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov78.htm>.
14. Myhanych, S. V. (1986). *Usni narodni opovidannia. Pytannia poetyky* [Oral folk stories. The question of poetics]. Kyiv: Naukova dumka [In Ukrainian].
15. *Dmytruk, V. 70-ta richnytsia smerti zakatovanykh NKVDystamy voiakiv UPA: Novosada V'iacheslava psevido «Petrus» ta Melnychuka Antona psevido «Rostyk»* [The 70th of death of the UPA warriors, sunk by enkvdedists: Novosad Viacheslav pseudo «Petrus» and Anton Melnichuk pseudo «Rostyk»]. Retrieved from: <http://ptaha.info/posts/essays/2414/>.
16. Myshanych, S. (1986). Usni khroniky narodnoho zhyttia [Oral Chronicles of People's Life]. In S. Myshanych (Ed.) *Narodni opovidannia* [Folk stories] (pp. 5–16). Kyiv: Vyd-vo khud. lit-ry «Dnipro» [In Ukrainian].
17. Luno, Ye. (2012). Povstanska epichna tradytsiia i suchasnyi protses derzhavotvorennia [Insurgent epic tradition and modern process of state creation]. *Ukraine: cultural decline, nationality, statehood*, 22, 254–259 [In Ukrainian].
18. Fedorchuk, Ya. P. (2012). *Tragediia ukrainsko-polskoho protystoiannia na Volyni 1938–1944 rokiv: Volynska oblast. Pidsumky* [The tragedy of the Ukrainian-Polish confrontation in Volyn in 1938–1944: Volyn region. Results]. Lutsk: PVD «Tverdynia» [In Ukrainian].
19. Tolstoy, N. I. *Narodnyie tolkovaniya snov i ih mifologicheskaya osnova* [Folk interpretations of dreams and their mythological basis]. Retrieved: <https://www.slavtradition.com/stati/iskaniya/1697-narodnyie-tolkovaniya-snov-i-ikh-mifologicheskaya-osnova>.
20. Merezha OUN (b) i zapillia UPA na terytorii VO «Zahrava», «Turiv», «Bohun» (serpen 1942 – hruden 1943 rr.). Dokumenty [The OUN (b) network and the UPA's garrison on the territory of the «Zagrava», «Turiv» and «Bohun» military enterprises (August 1942 – December 1943). Documents]. (2007). In *Litopys UPA*. New series (Vol. 11). Kyiv; Toronto [In Ukrainian].
21. Siemaszko, W. & Siemaszko, E. (2008). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Wyd. III. T. 1* [Genocide perpetrated by Ukrainian nationalists on the Polish population of Volyn 1939–1945. Ed. III. Vol. 1]. Warsaw [In Polish].
22. Motyka, Gzhegorzh. (2013). *Vid Volynskoi rizanyiny do operatsii «Visla». Polsko-ukrainskyi konflikt 1943–1947 rr.* (avtoryzovanyi pereklad z polskoi A. Pavlyshyna, pisliamova d.i.n. I. Iliushyna) [From the Volyn massacre to operation «Vistula». Polish-Ukrainian conflict of 1943–1947 (authorized translation from Polish by A. Pavlyshyn, afterword by Dr. I. Iliushyn)]. Kyiv: Dukh i litera [In Ukrainian].
23. Kachmar, M. (2019). Narodni opovidannia pro pereselennia ukrainsiv z Zakerzonnia u 1940-kh rokakh: folklorna ta istorychna pam'iat (na materialakh sela Tulyholovy Horodotskoho raionu Lvivskoi oblasti) [Folk tales about the resettlement of Ukrainians from Zakerzonnia in the 1940s: folklore and historical memory (based on the materials of the village of Tulyholovy, Horodok district, Lviv region)]. *The Ethnology Notebooks*, 4, 915–927 [In Ukrainian].

24. Kriachko, V. I. (2013). Do pytannia pro vyznachennia markeriv etnichnosti u sotsialnomu prostori [On the question of defining markers of ethnicity in the social space]. *Nova paradyhma*, 116, 136–147 [In Ukrainian].
25. Kuzmenko, O. (2016). Persha svitova viina v ukrainskii folkloronii tradytsii [The First World War in the Ukrainian folk tradition]. *Ukraina Moderna*, 23, 111–151 [In Ukrainian].
26. Sokil, V. (2017). *Folklorna proza pro holodomory XX stolittia v Ukraini: paradyhma tekstu. Monohrafiia* [Folklore prose about the Holodomor of the twentieth century in Ukraine: the paradigm of the text. Monograph]. Lviv [In Ukrainian].
27. Bilodid, I.K. (Ed.) (1970–1980). *Slovnnyk ukrainskoi movy: v 11 t.* [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols]. Kyiv: Naukova dumka [In Ukrainian].
28. Senyk, L. (2011). «Strashnyi Sud» Ivana Franka v kulturolohichnomu aspekti [«The Last Judgment» by Ivan Franko in the cultural aspect]. In *Visnyk of Lviv University. Philological series* (Vol. 55, pp. 88–96) [In Ukrainian].
29. Belova, O. V. (2012). Strashnyi sud [Last Judgment]. In Tolstaya, S.M. & others (Eds.) *Slavyanskie drevnosti: etnolingvisticheskii slovar: v 5 t.* [Slavic antiquities: ethnolinguistic dictionary: in 5 volumes] (Vol. 5, pp. 178–181). Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniya [In Russian].
30. Ianush, O. *Evfemizmy i movna estetyka* [Euphemisms and linguistic aesthetics]. Retrieved: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine50-22.pdf>.
31. Kazakevych, O. (2017). Rol movy u formuvanni natsionalnoi identychnosti [The role of language in the formation of national identity]. In *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii «Kulturolohiia» [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Culturology Series] (Vol. 18, pp. 77–79) [In Ukrainian].
32. *Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho zapovitu: iz movy davnoievreiskoi y hretskoi na ukrainsku nanovo perekladena* [The Bible or the Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments: newly translated from Hebrew and Greek into Ukrainian] (1992). Kyiv: Ukrainske bibliine tovarystvo [In Ukrainian].
33. Kyrchiv, R. (2010). *Dvadtsiate stolittia v ukrainskomu folklori* [The twentieth century in Ukrainian folklore]. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy [In Ukrainian].
34. Kuzmenko, O. (2010). Kontsept Batkivshchyna u paradyhmi khudozhnikh obraziv prostoru v folklornykh novotvorakh pro vyseleattia (na materialy vlasnykh zapysiv iz Zakhidnoi Boikivshchyny) [Concept Motherland in the paradigm of artistic images of space in folk novelties about eviction (on the basis of their own records from the West Boykivshchyna)]. In *Literatura. Folklor. Problemy poetyky* [Literature. Folklore. Problems of poetics] (Vol. 34, pp. 210–220). Kyiv [In Ukrainian].
35. Syvitskyi, M. (2005). *Istoriia polsko-ukrainskykh konfliktiv* (per. z pol. Ye. Petrenka). T. 2 [History of Polish-Ukrainian conflicts (translated from Polish by E. Petrenko). Vol. 2]. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy [In Ukrainian].
36. Hnatiuk, V. (Ed.) (1902). *Halytsko-ruski narodni lehendy. T. 2* [Galician-Rus folk legends. Vol. 2]. In *Etnohrafichnyi zbirnyk* (Vol. 13). Lviv [In Ukrainian].
37. Mytropolyt Ilarion (1994). Dokhrystyianski viruvannia ukrainskoho narodu [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people]. Kyiv: AT «Oberehy» [In Ukrainian].